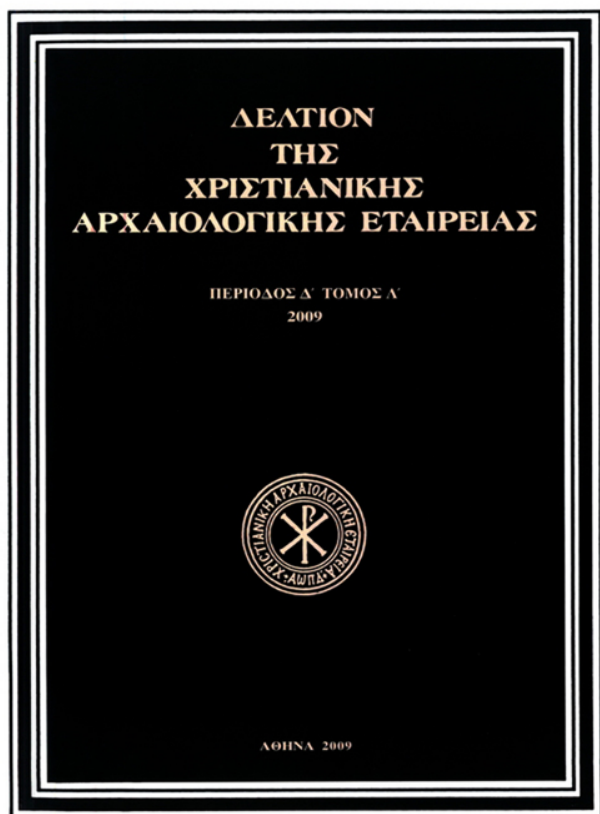

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση του διακονικού
κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο

Φλώρα ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.639](https://doi.org/10.12681/dchae.639)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Φ., & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (2011). Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση του διακονικού κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 95–102.
<https://doi.org/10.12681/dchae.639>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση του διακονικού κατά
τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο

Φλώρα ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 95-102

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΙΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Α'. Ένας από τους βασικούς παράγοντες που επέδρασε άμεσα στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών, τα οποία προσέλαβε η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, είναι αναμφισβήτητη η εξέλιξη της θείας λειτουργίας¹. Η επίδραση του λειτουργικού τυπικού είναι ιδιαίτερα έντονη στην οργάνωση του ανατολικού τμήματος των βυζαντινών ναών, οι οποίοι μετά την Εικονομαχία περιέλαβαν σταθερά στον αρχιτεκτονικό τους σχεδιασμό τους δύο αφιδωτούς χώρους εκατέρωθεν του βήματος². Η αναγκαιότητα ύπαρξης στο βόρειο τμήμα ενός ειδικά διαμορφωμένου χώρου, στον οποίο θα φυλάσσονταν τα τίμια δώρα μέχρι τη στιγμή της Μεγάλης Εισόδου και όπου θα διαβαζόταν η ευχή της Προσκομιδής³, οδήγησε στη δημιουργία της πρόθεσης⁴. Ο χώρος αυτός ήταν ιδιαίτερα σημαντικός καθώς αποτελούσε την αφετηρία της πομπής της Μικρής⁵ και της Μεγάλης Εισόδου⁶, η οποία διασχίζοντας το βόρειο και το κεντρικό κλίτος κατέληγε στο άγιο βήμα. Από

την άλλη, το διακονικό ως χώρος δεν είχε ανάλογη λειτουργική χρήση, αλλά προέκυψε ως αποτέλεσμα μιας αρχιτεκτονικής λύσης που στόχευε στη δημιουργία ενός συμμετρικού προς την πρόθεση χώρου, ο οποίος θα εξασφάλιζε την απαραίτητη αρμονία στη διαμόρφωση του ανατολικού τμήματος των ναών. Στο χώρο αυτό δεν ελάμβαναν χώρα λειτουργικά δρώμενα σε αντιστοιχία με την πρόθεση, αλλά εξυπηρετούνταν διάφορες πρακτικού χαρακτήρα αναγκαιότητες, όπως η αποθήκευση και φύλαξη βιβλίων, σκευών και γενικά του λειτουργικού εξοπλισμού των ναών⁷.

Ο λειτουργικός χαρακτήρας που είχε ο χώρος της πρόθεσης επέβαλε την ύπαρξη συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα άνοιγμα για την επικοινωνία του με το άγιο βήμα και με τον κυρίως ναό, καθώς και τη διαμόρφωση κόγχης στον ανατολικό τοίχο του για τη φύλαξη των τιμίων δώρων μέχρι τη στιγμή της Μεγάλης Εισόδου. Όσον αφορά

¹ Η βιβλιογραφία για το θέμα είναι μεγάλη. Βλ. ενδεικτικά Th. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park, Λονδίνο 1971, 103-176. D. Pallas, «L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental», *Xe CLAC*, Θεσσαλονίκη 1984, 85-158. S. J. R. Taft, «The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm», *DOP* 34-35 (1980-1981), 45-75. Πρακτικά 1ου Σεμιναρίου ΑΙΜΟΣ: *Βυζαντινή αρχιτεκτονική και λατρευτική πράξη* (επιμ. Ε. Χατζητρυφώνος - Φλ. Καραγιάννη) (Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης, 13 Ιουνίου 2005), Θεσσαλονίκη 2006.

² Βλ. I. D. Varalis, «Prothesis and Diakonikon: Searching the Original Concept of the Subsidiary Spaces of the Byzantine Sanctuary», *Proceedings of the International Symposium: Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia* (επιμ. Α. Lidov), Μόσχα 2006, 282-298, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³ Π. Ι. Κουμαριανός, «Πρόθεση, προσκομιδή, προσφορά. Ένα ξεκαθάρισμα λειτουργικών όρων», *Θεολογία* 70 (1999), 483-512. Μητροπολίτης Τυρολόης και Σερεντίου Παντελεήμων Ροδόπουλος, «Προσκομιδή», *Ανάλεκτα Βλατάδων* 56, Μελέται Α', Θεσσαλονίκη 1993, 603-607.

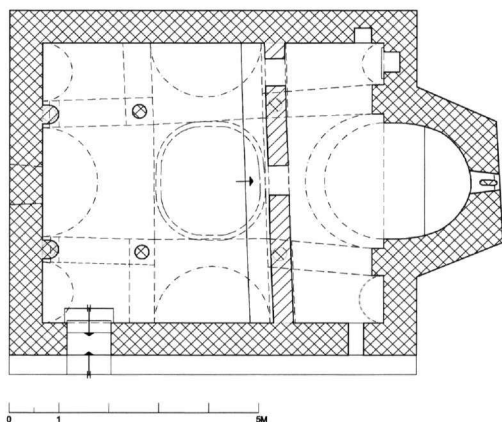
⁴ Για το θέμα βλ. σχηματικά: Γ. Σωτηρίου, «Η πρόθεσις καὶ τὸ διακο-

νικόν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ», *Θεολογία* 18 (1940), 77-100. Dj. Stričević, «Djakonikon i protezis u ranohrištjanskim crkvama», *Starinar* 9-10 (1958-1959), 59-66. Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερόν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἑλληνικάς βασιλικάς», *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), 353-372. G. Descoedres, *Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung zu architektur- und liturgiegeschichtlichen Problemen*, Wiesbaden 1983. M. Altripp, *Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*, Studien und Texte zur Byzantinistik 4, Frankfurt am Main 1998.

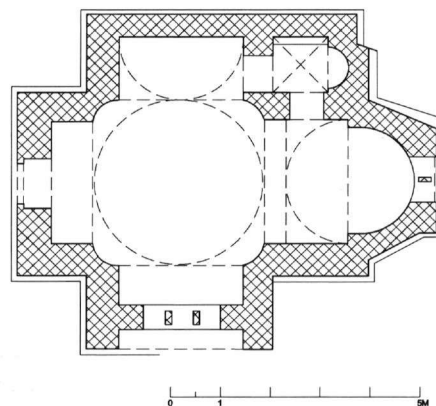
⁵ J. Mateos, «Ἡ Μικρά Εἴσοδος τῆς Θείας Λειτουργίας», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 56 (1973), 365-381.

⁶ R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, vol. II. The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites*, OCA 200, Ρώμη 1978.

⁷ Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του διακονικού της Παλαιάς Μητροπόλης Σερρών από τον Πεδιάσιμο κατά το 14ο αιώνα: «...Σηκοὶ δ' ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος σφαιροειδεῖς ὠκοδόμηνται, ὧν ἄτερος τοῖς ἱερεῖς σκεῦεσι ταμίαις γεγένηται...» (Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ Μητρόπολις τῶν Σερρῶν κατὰ τὴν Ἑκφρασιν τοῦ Πεδιάσιμου», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 268.

Εικ. 1. Μέγαρα. Ναός Αγίου Νικολάου στη θέση Άκρες. Κάτοψη (Αποτύπωση Ι. Στουφή-Πουλημένου).

Εικ. 2. Θήβα. Ναός Αγίας Φωτεινής. Κάτοψη (Αναπαράσταση: Χ. Μπούρας). (Ανασχεδίαση).

όμως το διακονικό, ένα χώρο με ποικίλες χρήσεις, οι οποίες δεν συνδέονταν άμεσα με τη λατρευτική πράξη, υπήρχε δυνατότητα μιας αρκετά μεγάλης ευελιξίας στη διαμόρφωση της τυπολογίας και της μορφής του. Τα σωζόμενα παραδείγματα μαρτυρούν ότι ήδη από τη μέση, κυρίως όμως κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, παρατηρούνται διάφορες αλλαγές στον τρόπο διαμόρφωσης του τμήματος αυτού του ναού.

Β'. Παραδείγματα μιας διαφορετικής αρχιτεκτονικής αντιμετώπισης των δύο εκατέρωθεν του αγίου βήματος χώρων χωρίς, όμως, να δημιουργείται σοβαρή ανισορροπία της σύνθεσης, παρέχουν ορισμένοι ναοί, στους οποίους κόγχη διαμορφώνεται μόνο στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης και όχι στον αντίστοιχο του διακονικού (Εικ. 1). Σε ορισμένες, σπάνιες, όσο και ακραίες, περιπτώσεις⁹ (Εικ. 2), το διακονικό ως χώρος απουσιάζει παντελώς, οπότε, όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο κα-

θηγητής Χ. Μπούρας, δημιουργείται σοβαρή ασυμμετρία στην κάτοψη και στην ανατολική όψη του κτιρίου¹⁰. Σε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό βυζαντινών ναών, πάλι, ο χώρος που αντιστοιχεί στο διακονικό είναι απομονωμένος και μη προσπελάσιμος από το αγίο βήμα ή από τον κυρίως ναό.

Στην πρώτη περίπτωση το διακονικό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τοίχο και επικοινωνεί μόνο με το ιερό βήμα¹¹. Αν και δεν λείπουν παραδείγματα στα οποία το διακονικό ουσιαστικά προσαρτάται στο αγίο βήμα¹² (Εικ. 3), οι δύο χώροι επικοινωνούν συνήθως μέσω τοξωτής διόδου, η οποία τις περισσότερες φορές είναι εμφανώς στενότερη και χαμηλότερη από την αντίστοιχη προς την πρόθεση και πολύ συχνά έχει τη μορφή μικρής σχετικά θύρας (Εικ. 4 και 5). Η διαμόρφωση του χώρου με τρόπο, ώστε να μην είναι προσιτός και προσπελάσιμος από το εκκλησίασμα, αλλά μόνο από τον κληρο,

⁸ Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου στην περιοχή Άκρες των Μεγάρων (Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969, 292-293 (στο εξής: *Εκκλησίες Αττικής*). Ι. Στουφή-Πουλημένου, *Ναός Αγίου Αθανασίου Μεγάρων*, Αθήνα 2005, 81 σημ. 39 και 40. Η ίδια, *Εκκλησίες στον κάμπο των Μεγάρων*, Αθήνα 2007, 70-81).

⁹ Όπως λ.χ. σε δύο ναούς των Θηβών, και συγκεκριμένα στην Αγία Φωτεινή και στον ανώνυμο ναό στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων (Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, αντίστοιχα 150-152 και 154-155 (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*).

¹⁰ Σχετικά βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 359. Ch. Bouras, «Originality in Byzantine Architecture», *Melanges Jean-Pierre Sodini*, TM 15, Παρίσι 2005, 101.

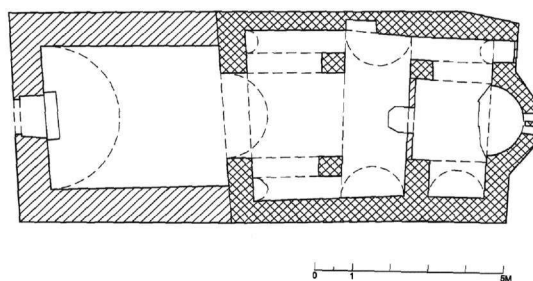
¹¹ Για την απομόνωση του διακονικού από τον κυρίως ναό βλ. κυρίως Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 359 και 137, σημ. 2. Βλ. επίσης Α. Τσιλιπάκου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 804. Στ. Μαμαλούκος, «Η ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινά* 25 (2005), 185.

¹² Όπως λ.χ. συμβαίνει στην περίπτωση του ναού του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο Αττικής (*Εκκλησίες Αττικής*, 360-362, πίν. ΧLII, εικ. 324-336. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής. Νέα στοιχεία», *ΔΧΑΕ ΙΑ'* (1982-1983), 227-248. Η. Μ. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, Amsterdam 1990, 126. Σ. Καλοπίση-Βέργη, «Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός από τη Μακεδονία)», *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Αθήνα 1999, 76. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 336).

μαρτυρεί μια συνειδητή προσπάθεια για επιπλέον προστασία όσων φυλάσσονταν στο εσωτερικό του χώρου και οδηγεί στη σκέψη ότι αυτός χρησιμοποιούνταν αυστηρά ως κλειστό σκευοφυλάκιο για την ασφαλέστερη φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων.

Στην προς τον κυρίως ναό όψη του δυτικού τοίχου του χώρου είναι συχνά διαμορφωμένο τυφλό αφίδωμα, το οποίο, πιθανότατα, χρησιμοποιεί ως ένα ιδιαίτερα προβεβλημένο προσκνητάριο¹³, όπου συχνά απεικονίζονταν οι τιμώμενοι άγιοι¹⁴ (Εικ. 6). Παραδείγματα τέτοιας διαμόρφωσης του διακονικού εμφανίζονται ενδεχομένως για πρώτη φορά κατά το 12ο αιώνα¹⁵, αλλά έχουν ιδιαίτερη διάδοση κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, οπότε απαντούν σε μεγάλα και σημαντικά μνημεία αλλά και σε πολυάριθμα μικρότερα¹⁶. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη του σχεδιασμού παρουσιάζει η εφαρμογή της λύσης αυτής σε ναούς που δεν είναι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ή τρικλίτες βασιλικές, όπως λ.χ. οι τρικόγχιοι¹⁷.

Η πρακτική της απομόνωσης του διακονικού από τον κυρίως ναό εφαρμόζεται, αν και σπανιότερα, και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁸. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, η διαμόρφωση αυτή δεν είναι η αρχική, αλλά οφείλεται σε μεταγενέστερες επεμβάσεις¹⁹ και σχετίζεται με τη χρήση του χώρου ως σκευοφυλακίου²⁰.

Εικ. 3. Κάλαμος Αττικής. Ναός Αγίου Νικολάου. Κάτοψη (Αποτύπωση: Χ. Μπούρας). (Ανασχεδίαση).

Στη δεύτερη περίπτωση, το διακονικό δεν επικοινωνεί με το ιερό βήμα αλλά μόνο με τον κυρίως ναό, καθώς στη νότια πλευρά του πρώτου υπάρχει τοίχος χωρίς άνοιγμα επικοινωνίας προς το ανατολικό άκρο του νότιου τμήματος του ναού. Έτσι, ο χώρος που διαμορφώνεται στη νοτιοανατολική γωνία του ναού είναι τελείως απομονωμένος από το υπόλοιπο ιερό και η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται μόνο από τον κυρίως ναό. Στα περισσότερα γνωστά παραδείγματα φαίνεται ότι ο διαχωριστικός τοίχος ήταν εξαιρεώς τυφλός, υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις όπου ένα αρχικό άνοιγμα έχει απο-

¹³ Σχετικά βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Η αρχική μορφή του καθολικού της μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 74 και σημ. 23.

¹⁴ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ναού των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας στη Βέροια, όπου στη συγκεκριμένη θέση, στον τοίχο που φράσσει την είσοδο προς το διακονικό, έχει διαμορφωθεί προσκνητάρι, με απεικόνιση των τιμώμενων αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας (Εικ. 6).

¹⁵ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 359, αν όντως ο ναός του Αγίου Δημητρίου στον Άγιο της Εύβοιας είναι κτίσμα του 12ου αιώνα (για το μνημείο βλ. κυρίως Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο παρά το χωρίον "Άγιος" τῆς Εύβοιας ναός τοῦ Ἀγίου Δημητρίου», *ΑΒΜΕ* 7 (1951), 168-177. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 135-137).

¹⁶ Βλ. παράρτημα στο τέλος της μελέτης, με τα γνωστά μνημεία.

¹⁷ Όπως λ.χ. στις περιπτώσεις του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πύλη (Βίνενη) των Πρεσπών (τέλη 13ου αι. ;) (Ν. Μουτσόπουλος, «Ο Άγιος Νικόλαος Πύλης (Βίνενης) (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 50-52, σχέδ. 1, και του καθολικού της μονής Petruša στη Σερβία (1412) (Α. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji*, Βελιγράδι 1953, εικ. 366).

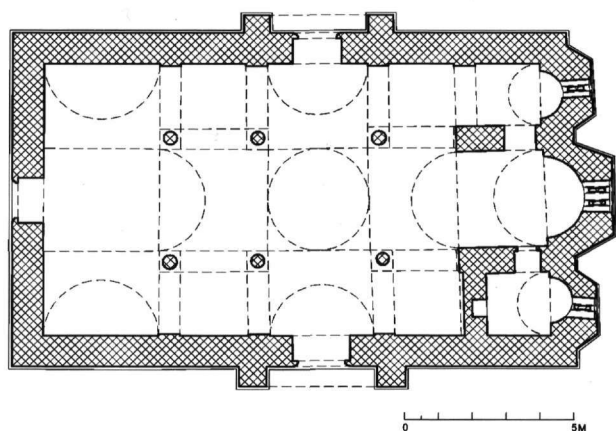
¹⁸ Όπως στο καθολικό της μονής Βητουμά Τρικάλων (1600 ;) (Σ. Βογιατζής, «Η μονή Βητουμά στα Τρίκαλα, Θεσσαλία», *Εκκλησίες* 5, 39) και στους ναούς της Παναγίας στο Βρυζόστι Μεσοχωρίου (Μυλόγουστας) Λάρισας (τοιχογραφίες 1514/1515) (Α. Πασαλή, *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή*

στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική, Βυζαντινά Μνημεία 13, Θεσσαλονίκη 2003, 111-163) και Αγίου Γεωργίου στη Βασιλική Καλαμπάκας (αρχές 17ου αι.) (Η ίδια, «Ο Άγιος Γεώργιος στη Βασιλική της Καλαμπάκας», *Βυζαντινά* 25 (2005), 65-97), καθώς και στο καθολικό της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Ρίβα (βλ. πρόχειρα Deroko, ό.π., εικ. 459) στο Μαυροβούνιο.

¹⁹ Όπως, μεταξύ άλλων, στο μεταβυζαντινό καθολικό της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Βαλτεσινίκο Γορτυνίας (Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών τῆς Γορτυνίας*, Αθήνα 1956, 158-162, εικ. 91), στο καθολικό της Αγίας Μονής κοντά στο Κόκκινο Δωρίδος (1199) (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 25-26) και στο ναό Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Άμφισσα (12ος αι. ;) (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 25-26. Κλ. Ασλανίδης - Χρ. Πινάτση, «Το τέμπλο του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Άμφισσα», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 163-170) στη Στερεά Ελλάδα, στους ναούς των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας (Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οί ναοί της, 11ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1994, 178-181), Παναγίας Περιβλέπτου (ό.π., 196-197 και σχέδ. 28 και Α. Τσιλιπάκου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 804) και Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου στη Βέροια (Παπαζώτος, ό.π., 201, σχέδ. 32).

²⁰ Ανάλογη λειτουργία είχε και ο αντίστοιχος χώρος στο ανατολικό άκρο του νότιου σκέλους στο περίστωο των Αγίων Αποστόλων στη Θεσσαλονίκη (Μ. L. Rautman, *The Church of the Holy Apostles in Thessaloniki: A Study in Early Palaeologan Architecture*, Indiana University 1984, 143 και εικ. 5).

Εικ. 4. Άγιος Λαυρέντιος Πηλίου. Καθολικό μονής Αγίου Λαυρεντίου. Κάτοψη (Αναπαράσταση: Στ. Μαμαλούκος).

φραχθεί μεταγενέστερα. Χώροι αυτού του τύπου εμφανίζονται, αν και σπάνια, από τα μεσοβυζαντινά χρόνια, όπως στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς²¹ και στη Βασιλική των Σερβίων²², αλλά παρουσιάζουν μεγάλη διάδοση σε ορισμένες κυρίως, όπως φαίνεται, περιοχές, όπως λ.χ. στη Δυτική Μακεδονία, κατά την υστεροβυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο πρόσφατα ανασκαμμένος υστεροβυζαντινός ναός της Βέροιας, όπου παρατηρείται η ύπαρξη συμπαγούς τοίχου μεταξύ βήματος και διακονικού²³.

Ο απομονωμένος από το ιερό βήμα χώρος του διακονικού διαφοροποιείται ανάλογα με την ύπαρξη ή όχι φράγματος (τοίχου ή τέμπλου), το οποίο θα έκλεινε το χώρο από τα δυτικά εξασφαλίζοντας ελεγχόμενη πρόσβαση στο εσωτερικό του. Η απουσία φράγματος προς τον κυρίως ναό σημαίνει ουσιαστικά ότι στους ναούς στους οποίους παρατηρείται το φαινόμενο αυτό δεν υπήρχε διακονικό, τουλάχιστον στην καθιερωμένη μορφή του ως κλειστού, σαφώς ορισμένου και διαμορφωμένου χώρου. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν και τα παλαιότερα από τα παραδείγματα που εντοπίστηκαν. Πρόκειται για τους ναούς που αναφέρθηκαν παραπάνω, δηλαδή το ναό των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς και τη Βασιλική των Σερβίων²⁴. Και στους δύο αυ-

τούς ναούς μεταξύ ιερού βήματος και διακονικού υπάρχει συμπαγής τοίχος, ενώ δεν υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις ότι ο χώρος οριζόταν από τα δυτικά με τοίχο ή από μια προς νότον επέκταση του τέμπλου του βήματος. Φαίνεται έτσι ότι το νότιο κλίτος εκτεινόταν μέχρι τον ανατολικό τοίχο των ναών. Ο εντοπισμός του στοιχείου αυτού στους δύο παραπάνω ναούς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποδεικνύει ότι το φαινόμενο της απομόνωσης του χώρου του διακονικού από το ιερό βήμα και η πλήρης ενοποίησή του με τον κυρίως ναό απαντά ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο. Πολύ περισσότεροι είναι οι ναοί με απομονωμένο από το άγιο βήμα και ενοποιημένο με τον κυρίως ναό διακονικό, που χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή αλλά υπάρχουν και αρκετοί, αν και μάλλον σχετικά λιγότεροι, που χρονολογούνται στη μεταβυζαντινή περίοδο.

Σε αρκετούς ναούς της ύστερης βυζαντινής περιόδου το διακονικό ήταν απομονωμένο από το ιερό βήμα αλλά σαφώς διαμορφωμένο ως κλειστός χώρος με τοίχο ή το τέμπλο στη δυτική του πλευρά. Την ιδιαιτερότητα αυτή αναγνωρίζουμε σε τέσσερις βυζαντινούς ναούς της Βέροιας (Εικ. 7), στους οποίους διατηρείται τουλάχιστον εν μέρει, ο αρχικός πυρήνας. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι ο παλαιολόγειος ναός του Αγίου Σάββα της Κυριώτισσας²⁵ (Εικ. 7γ). Οι δύο μικρές θύρες που εξασφαλίζουν σήμερα την επικοινωνία με το ιερό βήμα και το χώρο έξω από τον ανατολικό τοίχο είναι πολύ νεότερες. Στην αρχική του φάση το διακονικό δεν είχε επικοινωνία με το ιερό. Ανάλογη διαμόρφωση φαίνεται πως παρουσίαζαν και δύο άλλοι ναοί χτισμένοι στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, ο ενοριακός ναός του Αγίου Γεωργίου²⁶ (Εικ. 7β) και ο Άγιος Νικόλαος του άρχοντος Καλοκρατά²⁷. Και στις δύο περιπτώσεις, το ιερό βήμα της αρχικής φάσης, που χρονολογείται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, επικοινωνούσε μόνο με την πρόθεση και όχι και με το διακονικό. Στην ίδια περίπτωση ανήκει και η βασιλική του Αγίου Γεωργίου του άρχοντος Γραμματικού²⁸ (Εικ. 7α), όπου το άνοιγμα που εξασφάλιζε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο την επικοινωνία μεταξύ βήματος και διακονικού φαίνεται πως έκλεισε σε μεταγενέστερη εποχή. *Terminus ante quem* για τη χρονολόγηση αυτής της επέ-

²¹ Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς. 9ος-11ος αι.*, Θεσσαλονίκη 1992, 307-308.

²² Α. Ευγγόπουλος, *Τά μνημεία των Σερβίων*, Αθήναι 1957, 31-32.

²³ Φλ. Καραγιάννη, «Ανασκαφή άγνωστου βυζαντινού ναού στη Βέροια», *Βυζαντινά* 25 (2005), 405.

²⁴ Βλ. υποσημ. 21 και 22.

²⁵ Για το ναό βλ. Παπαζώτος, ό.π., 181 (υποσημ. 19).

²⁶ Ό.π., 182-184.

²⁷ Ό.π., 185-186.

²⁸ Ό.π., 236.

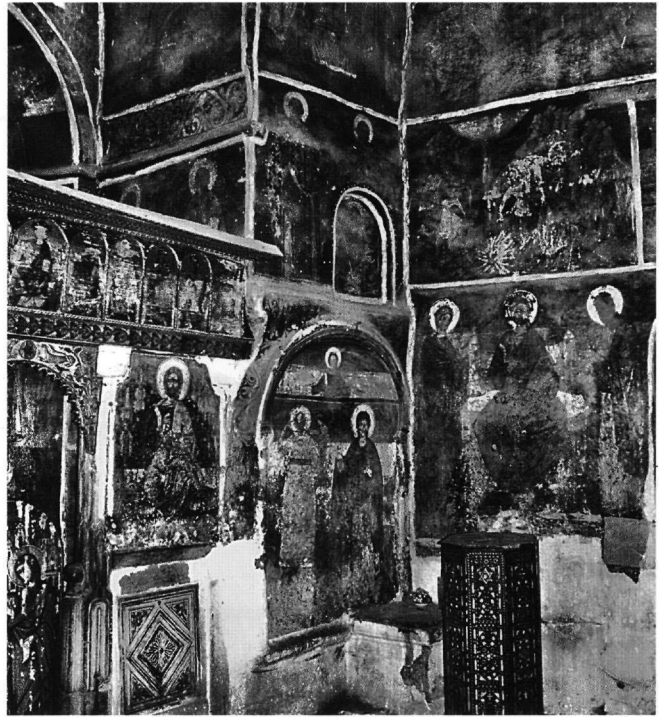

Εικ. 5. *Staro Nagoričino*. Ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη του ιερού βήματος προς τα νότια.

βασης, αποτελούν οι παλαιολόγειες τοιχογραφίες²⁹, οι οποίες κάλυψαν το βόρειο τοίχο του διακονικού.

Οι χρήσεις του απομονωμένου από το ιερό βήμα διακονικού δεν είναι εύκολο να προσδιορισθούν με ακρίβεια, καθώς πιθανώς είναι πολλές και όχι πάντα εύκολα αναγνωρίσιμες. Σε ορισμένα παραδείγματα, όπως λ.χ. στο μεταβυζαντινό καθολικό της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βαλτεσινίκο Γορτυνίας³⁰, ο χώρος πιθανότατα λειτουργούσε ως παρεκκλήσιο. Η πιο διαδεδομένη χρήση του χώρου φαίνεται, πάντως, ότι ήταν η «προσκυνηματική». Τη χρήση αυτή προδίδει η παρουσία μιας λατρευτικής εικόνας στο εσωτερικό του, συχνά σε ένα τυφλό αφίδωμα ή σε μία κόγχη που διαμορφωνόταν στον ανατολικό του τοίχο ή σε ένα σταθερό ή και φορητό προσκυνητάρι, όπως συμβαίνει μέχρι σήμερα στον Άγιο Σάββα της Κυριώτισσας στη Βέροια και στον Άγιο Νικόλαο (γνωστόν ως Άγιος Σπυρίδων) επίσης στη Βέροια (Εικ. 8).

Γ. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που διαπιστώνεται παρατηρώντας τις διάφορες μορφές που προσλαμβάνει ο χώρος που βρίσκεται στα νότια του ιερού βήματος των ορθόδοξων εκκλησιών είναι μια ελευθερία στην αρχιτεκτονική του διαμόρφωση, η οποία παρατηρείται μεν ήδη από τη μέση βυζαντινή περίοδο, αλλά απαντά

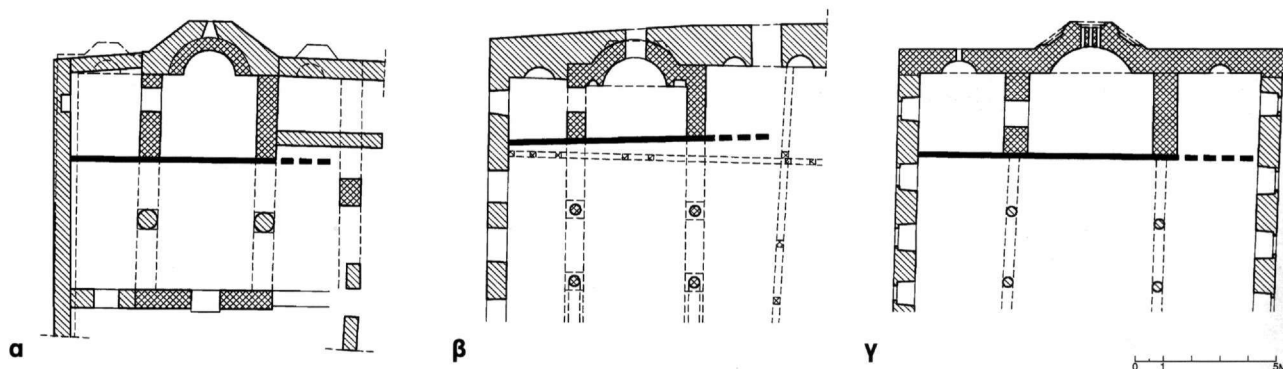
Εικ. 6. *Βέροια*. Ναός Αγίων Κηρύκου και Ιουλίττας. Άποψη του εσωτερικού του ναού προς τα νοτιοανατολικά.

πολύ συχνότερα από το 13ο αιώνα. Η ποικιλία στους τύπους βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη σταδιακή υποβάθμιση του ρόλου του διακονικού, σε αντίθεση με τον αντίστοιχο χώρο της πρόθεσης, ο οποίος παρέμενε σταθερός ως προς την αρχιτεκτονική του μορφή, καθώς ο ρόλος του στη διάρκεια της θείας λειτουργίας ήταν δεδομένος και πολύ συγκεκριμένος. Μέσα από τις αρχιτεκτονικές λύσεις που δόθηκαν στις διάφορες περιπτώσεις αποδεικνύεται με τον πιο πειστικό τρόπο η επίδραση που άσκησε στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής η σχέση που υπήρχε ανάμεσα στο «χώρο» και στο ρόλο που αυτός διαδραμάτιζε στα λειτουργικά δρώμενα. Τέλος, η μεγάλη σχετικά διάδοση των διαφόρων παραλλαγών στη διαμόρφωση του τμήματος αυτού του ναού κατά τη διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου αποτελούν μian ακόμη απόδειξη ότι η αρχιτεκτονική κατά την περίοδο αυτή είχε έντονα πειραματικό χαρακτήρα³¹.

²⁹ Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Βέροια*, Αθήνα 2005, 56.

³⁰ Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 19), 158-162, εικ. 91.

³¹ Για τον πειραματικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής, ο οποίος

Εικ. 7. Βέροια: α. Ναός Αγίου Γεωργίου του άρχοντος Γραμματικού, β. Ενοριακός ναός Αγίου Γεωργίου, γ. Ναός Αγίου Σάββα της Κυριώτισσας. Κατόψεις του ιερού (Αποτύπωση: Θ. Παπαζώτος - Φλ. Καραγιάννη). (Ανασχεδίαση).

Παράρτημα

Ναοί με διακονικό που δεν επικοινωνεί με τον κυρίως ναό

Στερεά Ελλάς

1. Ναός Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο Αττικής (τέλη 13ου αι.). Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες Αττικής*, 360-362, πίν. XLII, εικ. 324-336. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Κάλαμος», ό.π. (υποσημ. 12), 227-248. Küpper, *Dachtranseptkirche* (υποσημ. 12), 126. Καλοπίση-Βέρτη, «Μνημειακή ζωγραφική», ό.π. (υποσημ. 12), 76. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 336.
2. Ναός Αγίας Παρασκευής στη θέση Πουρνάρι Μάνδρας, κοντά στην Οινόη (Μάξι) Αττικής (13ος αι. ;). Δ. Ζιρώ, «Η έκκλησία της Αγίας Παρασκευής παραλεύριο της μονής Όσίου Μελετίου», *ΑΕ* 1981, 86-90. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 238-239.
3. Ναός Αγίου Δημητρίου στον Άγιο Εύβοιας (12ος αι. ;). Ορλάνδος, «Άγιος Εύβοιας», ό.π. (υποσημ. 15), 168-177. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 135-137.
4. Ναός Ταξιάρχη στην Άγναντη Λοκρίδος (τέλη 13ου αι. ;). Ορλάνδος, «Ο Ταξιάρχης Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 355-368. Β. Συθιακάκη, «Παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή Λοκρίδα», στο Φ. Δακορώνια - Δ. Κωτούλας - Ευ. Μπαλτά - Β. Συθιακάκη - Γ. Τόλιας, *Λοκρίδα. Ιστορία και πολιτισμός, Κτήμα Χατζημιχάλη, χ.τ., χ.χρ.*, 124-125. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλ-

λη, «Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 125-134.

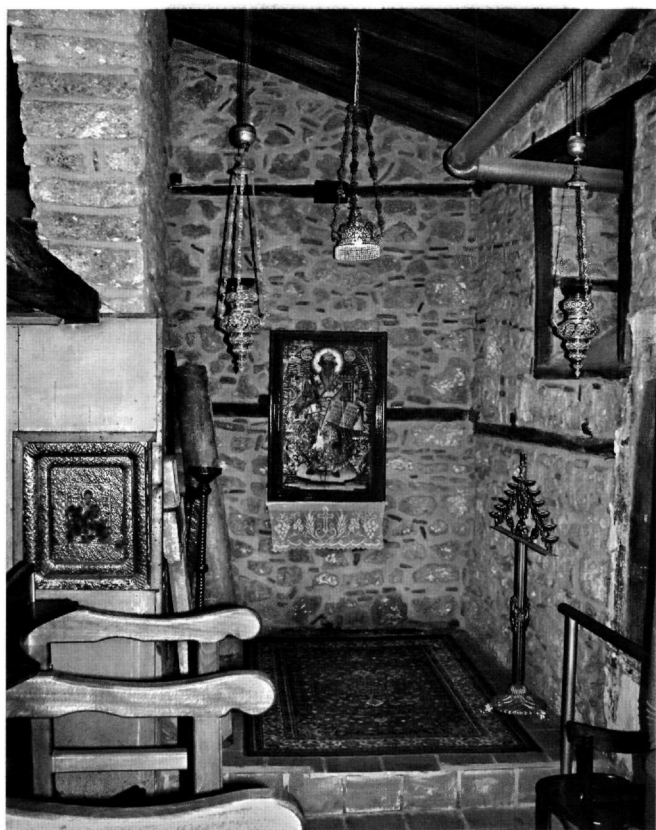
Θεσσαλία

1. Καθολικό μονής Πόρτα-Παναγιάς στην Πύλη (Πόρτα) Τρικάλων (1283). Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Πόρτα-Παναγιά της Θεσσαλίας», *ΑΒΜΕ* 1 (1935), 5-40.
2. Καθολικό μονής Αγίου Λαυρεντίου στον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου (μέσα 13ου αι. ;). Μαμαλούκος, «Καθολικό μονής Αγίου Λαυρεντίου», ό.π. (υποσημ. 13), 74.
3. Καθολικό μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγίας Λαρίσης (13ος αι.). Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1979, 35-42, κυρίως 38.
4. Καθολικό μονής Μεγάλου Μετεώρου (1388). Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, 4. Αί μοναί τών Μετεώρων», *ΕΕΒΣ* 9-10 (1932-1933), 394-396, εικ. 13.
5. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα. Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. 3. Η βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου έν Καλαμπάκα», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 291-315. Ο. Karageorgou, *The Architecture of the Byzantine Basilica of Kalambaka in Thessaly*, Οξφόρδη 1995. Σ. Βογιατζής, «Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του Ι. Ν. Κοιμήσεως

ήταν περισσότερο έντονος στη σερβική σε σχέση με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, μεταξύ του 1370 και της τουρκικής κατακτήσεως (1459), βλ. Sl. Ćurčić, «Religious Settings of the Late Byzantine

Sphere», Η. Evans (επιμ.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, κατάλογος έκθεσης, Νέα Υόρκη 2004, 76.

Εικ. 8. Βέροια. Ναός Αγίου Νικολάου (Αγίου Σπυριδώνος). Αποψη του νότιου κλίτους προς τα ανατολικά.

Θεοτόκου Καλαμπάκας», *Εικοστό Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2000, 13-14. Ο Καραγιώργου, «Ανασκαφικά δεδομένα, παρατηρήσεις και desiderata στην επανεξέταση της οικοδομικής ιστορίας της βασιλικής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα», *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2005, 53-54.

6. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καστράκι Τρικάλων (13ος-14ος αι. :). Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, 383-384, σχέδ. 1, πίν. 328β.

7. Ναός Αγίου Ιωάννου στο Παλιούρι Καρδίτσας (13ος αι. :). Ι. Καρατζόγλου, «Αρχική έρευνα στον Άγ. Πάννη Παλιουρίου Καρδίτσας», *Δέκατο Τέταρτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1994, 17-18. Ο ίδιος, «Έρευνα στον Άγιο Πάννη Παλιουρίου Καρδίτσας», *ΘεσΣΗμ* 30 (1996), 273-286. Ο ίδιος, «Νεώτερα στοιχεία για τον Άγ. Πάννη Παλιουρίου Καρδίτσας», *Εικοστό Δεύτερο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2002, 45.

8. Ναός Αγίου Νικολάου στον Άγιο Βλάσιο (Καραμπάσι) Πηλίου (όψιμος 13ος αι.). Μαμαλούκος, «Ναοδομία στη Μαγνησία», ό.π. (υποσημ. 11), 186-189, εικ. 15-16.

Ηπειρος

1. Ναός Ταξιάρχη στην Κωστανιανή Ιωαννίνων (μέσα 13ου αι.). D. Pallas, «Epiros», *RbK*, τ. 11, στ. 297. Κ. Τσουρής, «Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος (πολυγραφ. διδακτ. διατριβή)», Καβάλα 1988, 328.

2. Καθολικό μονής Αγίου Δημητρίου Κυψέλης (Τουρκοπάλουκου) Πρεβέζης (τέλη 13ου αι.). Pallas, «Epirus», ό.π., 289-292. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Ἡ πλίνθινη ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στο Φανάρι τῆς Ἡπείρου», *Ἑλληνικά* 39 (1988), 164-167.

Μακεδονία

1. Ναός Αγίου Νικολάου στην Πύλη (Βίνενη) στις Πρέσπες (τέλη 13ου αι. :). Μουτσόπουλος, «Άγιος Νικόλαος Πύλης», ό.π. (υποσημ. 17), 50-52, σχέδ. 1.

Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία Μακεδονίας

1. Ναός Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino (1313). Βλ. πρόχειρα: P. Soustal - B. Schellewald - L. Theis, «Makedonien», *RbK*, τ. 5, στ. 982-1220.

2. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου ή Σωτήρος στο Κυζεβίστε (περίπου 1330). Βλ. πρόχειρα Sl. Čurčić, «The Role of Late Byzantine Thessalonike in Church Architecture in the Balkans», *DOP* 57 (2003), 80 πίν. 37C.

Κοσσυφοπέδιο

1. Καθολικό μονής Αγίων Αρχαγγέλων κοντά στο Prizren (μεταξύ 1347 και 1352). Βλ. πρόχειρα G. Subotić, *Art of Kosovo*, Νέα Υόρκη 1998, 223.

2. Καθολικό μονής Αναλήψεως στην Dečani (μεταξύ 1327 και 1335). Βλ. πρόχειρα Subotić, ό.π., 178.

3. Ναός Αγίων Αποστόλων στο Πατριαρχείο του Pec (περίπου 1220). Βλ. πρόχειρα Subotić, ό.π., 31.

Σερβία

1. Καθολικό μονής Αναλήψεως στην Pridvorica (αρχές 13ου αι.). Βλ. πρόχειρα Deroko, *Monumentalna* (υποσημ. 17), εικ. 134.

2. Καθολικό μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Morača (1252). Βλ. πρόχειρα Deroko, ό.π., εικ. 136.

3. Καθολικό μονής Αγίας Τριάδας στη Sopoćani (περίπου 1255). Βλ. πρόχειρα Deroko, ό.π., εικ. 139.

4. Καθολικό μονής Αγίου Νικολάου στην Banja Pribojska (1329). Βλ. πρόχειρα Deroko, ό.π., εικ. 234.

5. Καθολικό μονής Εισοδίων της Θεοτόκου στην Petruša (1412). Βλ. πρόχειρα Deroko, ό.π., εικ. 366.

6. Ναός Αγίου Αχίλλειου στο Arilje (1295). Βλ. πρόχειρα Deroko, ό.π., εικ. 143.

OBSERVATIONS ON THE FORM OF THE DIAKONIKON IN THE MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIOD

A. The ceremonial of the liturgy exercised a strong influence on the organisation of the east end of Byzantine churches. After the iconoclastic controversy, the architectural design of churches normally included two apsed rooms flanking the sanctuary. On the north side, the need for a room in which the Holy Gifts could be kept until the time for the Great Entrance, and in which the prayer of the Proskomide could be read, led to the creation of the prothesis. Whereas the prothesis played an important role in the service of the divine liturgy, the diakonikon did not have a similar liturgical function: it was the result of an architectural solution aimed at creating a room symmetrical with the prothesis, in which various needs of a practical nature were served. The liturgical character of the prothesis dictated the existence of specific architectural features, while in the case of the diakonikon there was room for considerable flexibility in the development of its typology and form.

B. Examples in which a different architectural approach was taken to the two rooms flanking the sanctuary, though without creating any serious imbalance in the composition, are provided by a number of churches in which there is a niche only in the east wall of the prothesis (Fig. 1). In some cases, as rare as they are extreme, no room that could serve as a diakonikon was included in the design of the church (Fig. 2). In a fairly large number of Byzantine churches, the room corresponding with the diakonikon does not communicate with both the sanctuary and nave, but is isolated from one of these two parts of the church. In the one case, the diakonikon is separated from the nave by a wall and communicates only with the sanctuary. Although there are a number of examples in which the diakonikon is essentially appended to the sanctuary (Fig. 3), the two rooms usually communicate by way of a narrow arch, which often takes the form of a small door (Figs 4 and 5). In these cases, the room was apparently used as a closed sacristy for the safekeeping of precious items. In the face of the west wall of the room facing the nave, a blind arch was often formed, which was probably used as a very prominent proskynetarion, on which the saints honoured were often depicted (Fig. 6). The applica-

tion of this solution in churches that are not cross-in-square type or three-aisled basilicas (such as triconch churches), is very interesting from a design point of view. The practice of isolating the diakonikon from the sanctuary continued, albeit apparently less frequently, in the Post-Byzantine period. In several cases, this does not seem to have been an original feature of the church, but the result of later modification. In the other case, the diakonikon does not communicate with the sanctuary, but only with the nave. This phenomenon is found, albeit rarely, in the Middle Byzantine period, though it becomes more common in some places during the Late Byzantine and Post-Byzantine periods. The form taken by the diakonikon that is isolated from the sanctuary differs, depending on the existence or non-existence of a screen (wall or templon) closing off the room on the west and securing control of access to its interior (Fig. 7). The uses of the diakonikon that is isolated from the sanctuary cannot easily be defined with any precision. In some examples, the room probably served as a chapel, though its most common use was as a place of worship, with a devotional icon placed in it (Fig. 8).

C. In any case, what emerges clearly from observation of the various forms assumed by the room to the south of the sanctuary in Orthodox churches is a certain freedom in its architectural design which, while found as early as the Middle Byzantine period, is much more common from the 13th century onwards. The variety of types is directly related to the gradual downgrading of the role of the diakonikon. This contrasts with the corresponding area of the prothesis, the architectural form of which was constant, since its role during the divine liturgy was fixed and very specific. The architectural solutions devised for various cases reveals the influence exercised on the evolution of ecclesiastical architecture by the relation between the 'room' and its role played in the liturgical ritual. Finally, the relatively wide dissemination of the different versions of the design for this part of the church during the Late Byzantine period are an indication that the architecture of this period was of a highly experimental character.